

УДК 94(477.51)"1864"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-39-46

А. І. Нетреба

аспірантка 3 курсу історико-правового факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Судова реформа 1864 року на території Ніжинського повіту Чернігівської губернії: особливості впровадження

Стаття присвячена вивченню особливостей просторово-часового поширення судової реформи 1864 року. Автором приділяється увага різним позиціям, які займають міністр юстиції Д. Н. Замятнін, голова Державної Ради князь П. П. Гагарін, інші громадські та державні діячі.

Робота будується на критичному і, разом з тим, позитивному аналізі теоретичного та практичного матеріалу, а також підпорядкована логіці процесу впровадження післяреформених судових установ у досліджуваний просторово-часовий період. Застосування діалектичного методу пізнання дозволило автору дослідити процес знищення "старих" судових установ і створення і розвитку післяреформених інститутів.

Ключові слова: *судова реформа, судові устава, судова система, окружні суди, особливості впровадження.*

Проведення судової реформи є важливим етапом розвитку на шляху наближення до правової держави та цивільного суспільства. Сучасна історико-правова дійсність визначає соціально-економічний, правовий, культурний вектор розвитку нашої держави.

Однією з найбільш значущих подій XIX століття є судова реформа 1864 року. Створення гласного та незалежного суду було абсолютно новим та незвичайним явищем, що спричинило в подальшому масштабні трансформації правової сфери життя суспільства. Унікальність судової реформи виявляється через наявну жорсткість адміністративного самодержавства на контрасті із запровадженням оновленої судової системи, судоустрою та судочинства, що увібрало в себе всі досягнення західноєвропейських країн, заснованих на ліберально-демократичних принципах.

У різні часи даною темою цікавились політологи, історики права, юристи-практики, до яких відносяться: А. Ф. Коні, К. К. Арсеньєв, А. В. Головнін, В. В. Володіміров, В. І. Танєєв, К. Анціферов, М. А. Філіпов, В. Березін, В. Я. Фукс, Г. А. Джаншиєв, А. Кізеветтер, І. В. Гессен,

М. Вінавер, А. Леонт'єв, Н. В. Давидов, Н. Н. Полянський, С. С. Татищев, І. Я. Фойницький, В. Н. Латкін, П. В. Макалінський та інші. Цінність цих досліджень може бути прирівняна до архівних джерел [1].

Судова реформа 1864 року проводилась у контексті інших великих перетворень та була спрямована на створення правової держави. Єдність цілей, поставлених перед суспільством, зумовили прогресивні зміни як у соціальному, так і в суспільному значенні.

Судова система, яка існувала в цей період, з її принципами становості, багатоступінчатості, характерною необізнаністю суддів при розгляді справ [2], чиновницьким монополізмом у всіх сферах управління не могла гарантувати і забезпечувати належний правовий захист особистих та майнових прав мешканців кожного села та міста.

Судова реформа 1864 року є однією з найбільш важливих подій в історії української державності. Оцінити ж всю значущість судових перетворень, здійснених владою в ході реформування судової системи в цілому на території Російської імперії та в окремих її регіонах неможливо без розгляду дореформеної судової системи, без виявлення передумов і причин проведення цієї реформи.

Структура дореформеної судової системи була досить складною і заплутаною, тому що складалася з різноманітних історично сформованих органів. Існували особливі суди для дворян, містян, селян, спеціальні комерційні, совісні, межові та інші суди. Судові функції виконували адміністративні органи, а саме губернські правління, органи поліції та інші, функції яких не були точно визначені та розмежовані.

Судочинство до середини XIX століття здійснювалося відповідно до законодавчих актів, виданих ще Петром I (причому в окремих випадках використовувалися навіть норми Соборного укладення 1649 року), а також з установою про губернії 1775 року, що вийшов у світ за часів Катерини II. У суді використовувалася теорія формальних доказів, характерною була відсутність гласності та рівності процесу, а ведення слідства і виконання вироку покладалися на поліцейські органи [3].

Виникла потреба у багаторівневому, поетапному поширенні принципів реформи 1864 року у зв'язку із значними проблемами, що мають формально юридичний, економічний, кадровий, морально-етичний характер. Становлення судової системи в Російській імперії набувало загальносуспільного значення. Очевидні відмінності в соціально-економічному, релігійному, освітньому рівнях розвитку регіонів перешкоджали створенню єдиної судової системи одночасно у всій державі.

З цього приводу висловлювалися різні точки зору, зокрема, міністром юстиції Д. Н. Замятніним і головою Державної Ради

князем П. П. Гагаріним. У свою чергу в Державній Раді так само не було єдиної думки щодо просторово-часового аспекту проведення реформи. Більшість так званих реформістів стали сумніватися в користі одночасного введення судових статутів по всій імперії.

Один із небагатьох, Д. Н. Замятнін виступав за поступове проведення в життя принципів, закладених в Судових статутах 20 листопада 1864 року. Він вважав, що реформа не може відбутись, якщо поступово не охопить всі частини Російської імперії, "якщо на провінційному рівні в її ідеї не повірять та не підхвять". При цьому він був категорично проти проведення обмеженої реформи (наприклад, введення тільки мирового суду), але на всій території держави. Натомість П. П. Гагарін відстоював необхідність одночасної перебудови судоустрою і судочинства по всій країні [4].

Думка Д. Н. Замятіна заснована на глибокому та різнобічному аналізі умов проведення судової реформи, на прогнозуванні її наслідків, що являє собою надзвичайно корисний досвід з політологічної та юридичної точок зору, тому позиція міністра юстиції є найбільш прийнятною та далекоглядною. Не випадковий у зв'язку з цим інтерес до особистості та державної діяльності Д. Н. Замятіна серед сучасних дослідників [5].

Так, Міністерство юстиції довело свою прихильність курсу, заснованому на поступовому проведенні реформи. У 1866 році було зазначено, що "тільки система поступового, за місцевістю, введення цієї реформи в повному її обсязі може забезпечити належне і правильне її здійснення" [6].

Реалізація судової реформи в Чернігівській губернії мала свою специфіку з огляду на те, що судова реформа охопила всі прошарки суспільства. Чернігівська губернія складалась із 15 повітів та міст, серед яких Ніжинський повіт займав провідне місце.

Ніжин відзначався швидким темпом розвитку у всіх сферах життєдіяльності. У місті була зосереджена велика кількість підприємств у різних галузях промисловості з високими показниками, відбувався інтенсивний розвиток ринкових відносин, проводились щорічні ярмарки. Розташування Юридичного ліцею князя Безбородька у місті Ніжині визначало освітньо-культурний напрямок розвитку суспільства. Згідно зі статистичними даними, в Ніжині розташовувалось найбільше кам'яних та дерев'яних будинків (100 та 2340 відповідно).

Одним із найбільших міст в Чернігівській губернії в середині XIX ст. був саме Ніжин: на кожен квадратну версту в Ніжинському повіті припадає 38 чоловік, порівняно з Черніговом, де густина населення була набагато меншою – 28 чоловік.

Станом на 1863–1864 рр. в місті Ніжині розташовувалось дві судові дільниці. Згідно зі статистичними даними 1863 року щодо кількості слідств по кожній дільниці: до 1-ої дільниці надійшло 39 справ, до 2-ої – 51 справа, з них проведено слідств по 1-й та 2-й дільницях – всього 88.

Тим часом мировими посередниками в адміністративних відомствах за 1863 рік було вирішено 126 справ, а за 1864 рік – 102 справи.

Дані щодо кількості судових справ були витребувані губернським прокурором від судових слідчих та мирових посередників, у результаті перевірок виявлялись факти завищення кількісно-статистичних даних по повітах.

Кількість судових справ, що розглядалась мировими суддями, є незначною. Більшість справ, які розглядались мировими посередниками, вирішувались словесно, усно, тому хід справи часто письмово не фіксувався, Крім того, траплялись випадки, коли сторони доходили мирової згоди, а тому не було потреби розпочинати слідство. Це більше стосувалось незначних правопорушень, проступків.

Неточність та неконкретність у кількісних даних та розбіжності в звітах губернського прокурора, кримінальної палати та інших контролюючих органах, розгاردіяш у веденні документації, незрозумілий розподіл повноважень між адміністративними та судовими органами стимулювала проведення судової реформи в найкоротші строки.

Цікавими є міркування Чернігівського губернського прокурора, дійсного статського радника Баршевського щодо введення в дію судових уставів 1864 року в Чернігівській губернії. Досить чітко губернським прокурором окреслені проблеми в діяльності суддів, вирішення яких мало пріоритетний характер.

Баршевський писав: "Діяльність мирових суддів залежить на пряму від того, як вони себе поставлять по відношенню до простого народу. Якщо мирові судді зможуть з першого разу вселити до себе довіру, і не тільки безкорисністю, якої для справи звичайно недостатньо, і будуть займатись справою самостійно, і не будуть поручати розгляд і вирішення своїм письмоводителям, тоді звичайно кількість справ буде збільшуватись.

Але якщо майбутні мирові судді будуть не уважними так, як і мирові посередники, непідконтрольними, будуть відноситись недбало до своєї справи та пишатись своєю бездіяльністю, та будуть отримувати за неї тільки платню, тоді звичайно кількість справ зменшиться і більша частина народу залишиться без всякого суду" [7].

Центральною особою новоствореного інституту був мировий суддя. Як зазначено Р. Уортманом, реформа "породила новий тип

шанованого та педантичного судді – дворянина, який строго дотримувався неупередженості та справедливості в постановленні рішень" [8].

Тогочасне суспільство вимагало винесення судового рішення "скорого та правого". Затягнутість слідства, заплутаність судової процедури, недотримання основоположних принципів гласності та рівності судочинства спричинило збільшення кількості не вирішених справ по суті. Суспільство зневірилося в досягненні істини та справедливого суду. Гострою проблемою було дотримання прав та свобод людини, а особливо – можливість реалізації наданих прав.

Запровадження судової реформи стає найгострішою проблемою. Поступовий перехід до оновленої системи судоустрою та процедур судочинства переведе суспільство на новий виток розвитку.

Планувалося, що три чверті справ в Чернігівській губернії відійдуть до мирових установ, і тільки одна чверть буде підлягати розгляду в загальних судових місцях, тобто в окружних судах та судових палатах.

Передаючи таку кількість справ мировим установам, ставлячи мирових суддів серед простого народу для вирішення майже всіх судових справ, за якими вони шукають "суду скорого та правого", не можна не звернути особливої уваги на питання числа мирових дільниць в повітах в порядку поділу.

Постало одне із найважливіших питань щодо введення в дію судових уставів, яке по суті дозволить пришвидшити темп впровадження судової реформи 1864 року.

Як уже зазначалося, Ніжин є найбільш густонаселеним містом – станом на 1863–1864 рр. населення Ніжина складає близько 100 тисяч чоловік. Два мирові судді, які виконували по суті судові функції, вершили правосуддя на весь Ніжинський повіт і в силу завантаженості фізично не могли забезпечити дотримання повної демократичної судової процедури.

Відзначаючи важливу роль суддів та інших осіб, що здійснюють судочинство, у забезпеченні захисту прав та основних свобод людини, бажаючи забезпечити незалежність суддів, усвідомлюючи необхідність зміцнити положення та повноваження суддів з тим, щоб було встановлено дієву та справедливу правову систему, постало питання формального характеру.

Чернігівський губернський прокурор звертав увагу на важливі аспекти впровадження судової реформи: "Бідняк не може захистити свої права особисті чи майнові, тому що повинен пробігти до суду 100 верст і більше. Оскільки суддя для нього недоступний через його віддаленість, то і судочинство для нього неможливе, тому народ може вдаватися до самоуправства" [7].

Якщо мета реформи забезпечити не тільки "справедливий, але й скорий суд", то ця мета повинна переслідуватись особливо в судових установах, які повинні "стояти ближче до народу".

Потрібно ясно розуміти, що для досягнення основної мети судової реформи не достатньо вирішити кадрове питання шляхом збільшення кількості мирових суддів та мирових дільниць. Велике значення має правильний розподіл дільниць по Ніжинському повіту, оскільки без забезпечення доступу кожного мешканця міста до судової установи неможливо вважати, що судова реформа реалізована успішно.

Спрощення доступу до здійснення правосуддя – один з ключових моментів реалізації судової реформи.

Хоча Ніжинський повітовий вважав достатнім поділ Ніжинського повіту тільки на 2 судові округи, але виявляється, що Ніжин простягається на 2,472 квадратні версти, населення 112,525 осіб, більше 17 тис. промислового населення, кількість справ, що підлягають розгляду мировими установами, сягає 600, а саме 589. Тому прийнято рішення про поділ на 4 округи.

Б. В. Віленський у своєму дослідженні зазначив, що "основною відмінною якістю дореформеного суду є те, що він був дітищем феодално самодержавного ладу, створений в період розквіту "чиновницько-дворянської" монархії XVIII століття, цей суд в першій половині XIX століття перебував у глибокій кризі разом з усією кріпосницької системою" [9].

Судова реформа, як вважав Коні, покликана була "завдати удару гіршому з видів свавілля, свавілля судового, що прикривається маскою формальної справедливості. Вона мала своїм наслідком пожвавлення в суспільстві розумових інтересів і наукових праць. Зі старою судовою практикою науці було нічого робити" [10].

Отже, судова реформа 1864 року – це не звід законів, а суспільно-політичне явище, притаманне даному історичному періоду, і тому її впровадження мало комплексний характер.

Література

1. Буцковский Н. А. Очерки судебных порядков по уставам 20 ноября 1864 года. Санкт-Петербург: Типография Скарятина, 1874. 614 с.
2. Фукс В. Я. Суд и полиция: в 2 ч. Москва: Университетская типография, 1889. Ч. 1. 282 с.
3. Филиппов М. А. Судебная реформа в России: в 2 т. Санкт-Петербург: Типография В. Тушнова, 1871. Т. 1. IV. 622 с.
4. Мировая юстиция в России: создание, деятельность, историческая миссия / под ред. А. Д. Поповой, С. В. Лонской. Москва: Проспект, 2016. С. 73.
5. Гессен И. В. Судебная реформа. Санкт-Петербург: Типо-Литография Ф. Вайсберга и П. Геркушина, 1905. 267 с.

6. Полещенко Д. А. Основные юридические концепции соотношения и взаимодействия государственной власти и местного самоуправления, разрабатываемые в Российской Империи (1864–1917 гг.). *Политика и Общество*. 2010. № 6.

7. Судебно-статистические сведения и соображения о введении судебных уставов 20-го ноября 1864 года (по 32 губерниям). Санкт-Петербург: Типография при Правительствующем Сенате, 1866. Ч. 1. 24 с.

8. Уортман Р. С. Властители и судьи: развитие правового сознания в имперской России. Москва, 2004.

9. Виленский Б. В. Подготовка судебной реформы 20 ноября 1864 года в России. Саратов, 1963. С. 15.

10. Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы. Москва: Издание Т-ва И. Д. Сытина, 1914. 295 с.

References

1. Butskovskiy N. A. Ocherky sudebnykh poriadkov po ustavam 20 noiabria 1864 hoda. Sankt-Peterburh: Typohrafiya Skariatyna, 1874. 614 s.

2. Fuks V.Ia. Sud y polytstyia: v 2 ch. Moskva. Unyversytetskaia typohrafiya, 1889. Ch. 1. 282 s.

3. Fylyppov M. A. Sudebnaia reforma v Rossyy: v 2 t. Sankt-Peterburh: Typohrafiya V. Tushnova, 1871. T. 1. IV. 622 s.

4. Myrovaia yustytstyia v Rossyy: sozdanye, deiatelnost, ystorycheskaia myssyia / pod red. A. D. Popovoi, S. V. Lonskoi. Moskva: Prospekt, 2016. S. 73.

5. Hessen Y. V. Sudebnaia reforma. Sankt-Peterburh: Typo-Lytohrafiya F. Vaisberha y P. Herkushyna, 1905. 267 s.

6. Poleshchenko D. A. Osnovnyye yurydycheskiye kontseptsyy sootnosheniya y vzaymodeystviya hosudarstvennoi vlasty y mestnoho samoupravleniya, razrabatyvaemye v Rossyiskoi Ymperyu (1864–1917 hh.). *Polytyka y Obshchestvo*. 2010. № 6.

7. Sudebno-statysticheskiye svedeniya y soobrazheniya o vvedenyy sudebnykh ustavov 20-ho noiabria 1864 hoda (po 32 huberniyam). Sankt-Peterburh: Typohrafiya pry Pravytelstvuiushchem Senate, 1866. Ch. 1. 24 s.

8. Uortman R. S. Vlastytely y sudy: razvytye pravovoho soznaniya y ymperskoi Rossyy. Moskva, 2004.

9. Vylenskiy B. V. Podhotovka sudebnoi reformy 20 noiabria 1864 hoda v Rossyy. Saratov, 1963. S. 15.

10. Kony A. F. Ottsy y dety sudebnoi reformy. Moskva: Yzdanye T-va Y. D. Sytyna, 1914. 295 s.

А. И. Нетреба

аспирантка кафедры истории Украины

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Судебная реформа 1864 года на территории Нежинского уезда Черниговской губернии: особенности проведения

Статья посвящена изучению особенностей пространственно-временного распространения судебной реформы 1864 г. Автором уделяется внимание различным

позициям, занимаемых министром юстиции Д. Н. Замятниным, председателем Государственного Совета князем П. П. Гагариным, другими общественными и государственными деятелями. Работа строится на критическом и, вместе с тем позитивном анализе теоретического и практического материала и подчинена логике процесса внедрения пореформенных судебных учреждений в исследуемый пространственно-временной период. Применение диалектического метода познания позволило автору исследовать процесс уничтожения «старых» судебных учреждений и создания и развития пореформенных институтов.

Ключевые слова: судебная реформа, судебные уставы, судебная система, окружные суды, особенности внедрения.

A. I. Ntreba

postgraduate student of the 3 course faculty of Law and History
of Nizhyn Mykola Hohol State University

**Judicial reform 1864 in the territory of Nizhyn povit of Chernihiv gubernia:
peculiarities of implementation**

The article provided for the publication is devoted to the studies of the specific features of territorial and temporal application of the judicial reform of 1864. The author pays attention to the various positions expressed by the Minister of Justice D. N. Zamyatnin, of the State Council by the Prince P. P. Gagarin, other public and state figures.

These positions were studied by the author in correlation and dependency with other social, economic, cultural, and educational changes, which took place in the parallel with the reorganization of the judicial system in the post-Reform period of XIX century.

Key words: *judicial reform, judicial Charters, judicial system, district courts, features of implementation.*